

Skolegang i Århus omkring år 1900

Af Flemming Sørensen

I sin undersøgelse af børns skolegang og levevilkår i Århus omkring århundredskiftet løfter stud. mag. Flemming Sørensen (f. 1956) sløret for, hvordan børn og forældre i et bymiljø forholdt sig til skolen og dens krav. Hvilke reelle muligheder havde byskolen for at nå sine erklærede mål? Artiklen er en omarbejdet eksamensopgave fra Århus Universitet, hvor Flemming Sørensen er ved at skrive en specialafhandling om skolen i Århus omkring århundredskiftet.

Århus kommunale skolevæsen var omkring århundredskiftet kendetegnet ved en todelt skolestruktur, der bestod af en friskole og en betalingsskole. Friskolen eller byskolen som den også hed, var oprindeligt tiltænkt ubemidlede og derfor betalingsfri. I praksis indebar det, at den gennem det meste af det 19. århundrede fungerede som fattigskole. I samtidens øjne var undervisningen både i omfang og indhold mangelfuld. Friskolen var arbejderklassens skole¹⁾.

Betalingsskolen eller borgerskolen som den hed officielt, tilbød en mere omfattende og bedre undervisning, der var niveaudelt i en højere og lavere borgerskole. Den sociale rekruttering til borgerskolerne kom hovedsagelig fra selvstændige og funktionærer²⁾.

Ved siden af det kommunale skolevæsen fandtes foruden byens latinskele (Katedralskolen) en lang række private skoler (i år 1900 var der 19³⁾), hvoraf de fleste var af beskeden størrelse og kun underviste de yngste børn (de såkaldte 'madammeskoler'), enkelte var dog eksamensberettigede realskoler. Også de private realskoler hentede fortrinsvis deres elever fra bedre stillede hjem⁴⁾.

Det århusianske skolevæsen var med andre ord karakteriseret ved, at hver samfundsklasse havde sin skoleform. Arbejderklassen havde byskolerne. Små- og byborgerskabet og mellemstanden havde borger- og privatskolerne, mens den dannede embedsstand havde latinskolen.

Imidlertid medførte den voksende industrialisering en stadig stigende

Tegneundervisning i Nørrebro Byskole overvåges i 1909 af »Ørnen« – skolens leder, overlærer A. Müller. Ved hans 50 års jubilæum i 1918 skrev Aarh. Stiftstidende, at han »havde et enestaaende Greb paa at behandle selv de mest uvorne Dreng og kunde alene i Kraft af sin personlige Avtoritet tiltvinge sig den Respekt, uden hvilken Skoleundervisningen ikke er stort bevendt«.

mekanisering og teknologisering af arbejdsprocessen, der nødvendiggjorde en øget kvalificering af arbejdskraftens grundlæggende færdigheder. Samtidig var det også blevet nødvendigt at kvalificere et nyt mellemlag af funktionærer og tjenestemænd til at varetage administrationen inden for erhvervsliv og stat⁵⁾. Det var behov, som den klassedelte skolestruktur havde stadig vanskeligere ved at opfylde, da tendensen var, at flere søgte byskolerne, der ikke længere havde det fornødne undervisningsniveau. At det var en udvikling, som skolekommissionen var opmærksomhed på, viste et forslag til en ændret skoleordning for byskolerne, der var til debat i byrådet d. 27. september 1900. I forslaget hed det bl.a. »Man kan imidlertid ikke vær blind for, at Samfundsforholdene, som de have udviklet

sig i de sidste Aartier, stærkt opfordre til at fremme Udbredelsen af Kundskab og Oplysning i Samfundet saa meget, som det er muligt. De Klasser af Befolkningen, som undervises og opdrages i Byskolerne, ere nu, saavel i Samfundets daglige Arbejde som i det offentlige Liv, af en saadan Betydning, at det i høj Grad er i Samfundets Interesse, at de gaa ud i Livet vel udrustede med Kundskaber.»⁶⁾

På landsplan dannede denne udvikling baggrund for skolelovene af 1899 og 1903. Hovedbestemmelserne i 1899-loven var for købstadsskolen indførelsen af en 7. klasse. Skoleåret skulle være mindst 41 uger med 21 timers undervisning i gennemsnit om ugen. Foruden de obligatoriske fag: dansk, religion, skrivning, regning, historie, geografi, sang, tegning og håndgering, kunne købstadsskolerne selv foranstalte undervisning i naturkundskab, sløjd og kvindelig husgerning⁷⁾. Loven af 24. april 1903 om højere almen skoler m.m. (almenskoleloven) var først og fremmest en reform af det højere skolevæsen, men havde betydning for byskolen derved, at den skabte en organisk forbindelse mellem grundskolen over den nyoprettede mellemskole/Realskole til gymnasiet⁸⁾.

Søndre byskolerne

I 1879 opførtes Søndre byskole med plads til 1000-elever i Valdemarsgade, den blev dog hurtigt for lille og allerede i 1883 byggedes en ny skole i Frederiks Allé i umiddelbar nærhed af den første. Tilsammen kunne skolerne nu undervise henved 2000 elever. Samtidig overflyttedes pigerne fra skolen i Valdemarsgade til den nye skole, herved blev skolen i Valdemarsgade en ren drengeskole og skolen i Frederiks Allé en ren pigeskole. Administrativt var der tale om to selvstændige skoler, der hed henholdsvis Søndre drenge-byskole og Søndre pige-byskole (i dag er de slået sammen under navnet Brobjergskolen). Hensigten med overflytningen skal sikkert ses i lyset af tidens viktorianske ånd, men var ganske givet også begrundet i kravet om en øget effektivisering af undervisning og administration i skolevæsenet.

Skolebyggeriet var blevet nødvendigt, da skoledistriktet lå i et af de nye beboelseskvarterer, Frederiksbjerg, der var i hastig vækst som følge af den stadig voksende strøm af tilflyttere fra landet. En stor del af disse tilflyttere var i den 'børneproducerende' alder, hvilket afspejlede sig ved, at hele 47 % af kvarterets beboere i 1901 var under 20 år. En undersøgelse af erhvervsfordelingen viser, at Frederiksbjerg omkring århundredskiftet var

Søndre Byskole i Valdemarsgade blev opført 1879 med plads til 1.000 elever, men bygningen blev hurtig for lille. Derfor opførtes 1883 en ny skole i Frederiks Allé, der kom til at rumme ca. 1.000 piger. Skolen i Valdemarsgade var derefter en ren drengeskole. Foto fra ca. 1924.

et udpræget arbejderkvarter. Gennemsnitlig 87 % af beboerne var arbejdere fordelt ligeligt mellem faglærte og ufaglærte. Kun 6-10 % var selvstændige, handlede eller højere funktionærer. Frederiksberg var med andre ord et meget homogent kvarter⁹⁾.

Søndre byskolernes sociale rekruttering

Når skolerne lå i et arbejderkvarter må man formode, at skolernes elever var arbejderbørn. Ud fra denne antagelse har jeg undersøgt skolebørnenes sociale tilhørsforhold¹⁰⁾.

Tabellen bekræfter den antagelse, at det var arbejderklassens børn, der gik i Søndre byskolerne, hele 90,91 % var arbejderbørn, med en klar overvægt af børn fra ufaglærte hjem. For at få præciseret dette billede har jeg undersøgt, i hvilke skoler de forskellige socialgrupper havde deres børn gående.

Tabel 1. De skolesøgende børns procentvise fordeling på skoler efter socialgrupper for året 1900.

	Søndre byskolerne		Borgerskolerne		Privatskolerne		Katedralskolen	
	antal	pct.	antal	pct.	antal	pct.	antal	pct.
Arbejdere, ufagl.	122	58,37	3	10,34	26	17,10	1	20
Arbejdere, fagl.	68	32,54	8	27,59	39	25,66	0	0
Arbejdere, samlet	190	90,91	11	37,93	65	42,76	1	20
Højere funktion.	1	0,48	3	10,35	35	23,03	3	60
Selvstændige	5	2,39	15	51,72	46	30,26	1	20
»Enker«	13	6,22	0	0	6	3,95	0	0
I alt	209	100%	29	100%	152	100%	5	100%

Tabel 2. Den procentvise søgning på de enkelte skoler inden for hver socialgruppe for året 1900.

	Arbejdere						H. funkt.		Selvst.		»Enker«	
	samlet		ufaglærte		faglærte		antal	pct.	antal	pct.	antal	pct.
	antal	pct.	antal	pct.	antal	pct.						
Søndre bysk.	190	71,16	122	80,27	68	59,13	1	2,38	5	7,46	13	68,42
Borgersk.	11	4,12	3	1,97	8	6,96	3	7,15	15	22,39	0	0
Privatsk.	65	24,35	26	17,11	39	33,91	35	83,33	46	68,66	6	31,58
Katedralsk.	1	0,37	1	0,66	0	0	3	7,14	1	1,49	0	0
I alt	267	100%	152	100%	115	100%	42	100%	67	100%	19	100%

Resultaterne i tabel 2 er fremkommet ved en procentvis beregning af børnenes fordeling på skolerne inden for hver socialgruppe. Tabellen skal derfor læses lodret. Af tabellen kan aflæses, at godt 70 % af arbejderklassen havde 'valgt' at lade deres børn gå i Søndre byskolerne. Knap 30 % gik altså i betalingsskole, et tal der umiddelbart kan virke overraskende, men hænger sammen med, at hovedparten gik i 'madammeskoler' eller i den katolske skole, kun ganske få gik i realskole. Hertil kom at den kommunale skoleordning indeholdt en fripladsordning, der gav fattige familiers 'flinke' børn adgang til borgerskolen og de private realskoler. En friplads kostede

det halve af et normalt kontingent og ville for realskolen sige 50 kr. årligt og for borgerskolerne 1,65 kr. månedligt¹¹⁾. At disse beløb kunne være vanskelige at betale fremgår af et brev fra en far, der af skolekommissionen havde fået bevilget friplads til sin søn i realskolen. Til skolekommissionen skrev han: »Deres ærede skrivelse seer jeg mig Tvungen til at besvare med Nej. Da jeg ikke seer mig istand til at betale Halvdelen, begrundet paa for lidt Indtægt og for store Udgifter til Familiens Underhold.«¹²⁾

I Erik Christiansens erindringer var det også økonomiske årsager der afstod arbejderklassens børn fra at få en bedre skolegang: »Drenge der skulle i mellemskolen dengang, blev udvalgt blandt de dygtigste i alle byens kommuneskolars fjerde og femte klasse og kom til at gå i Munkegades skole der dengang var betalingsskole. Der var dog kun tale om ganske få elever fra hver klasse. Selv meget dygtige børn, fik besked med fra forældrene, at de ikke havde råd til at give børnene en videre uddannelse. De skulle konfirmeres og derefter være med til at tjene til familiens underhold.«¹³⁾

Måtte arbejderfamilier afstå fra at give deres børn en bedre uddannelse, syntes det for bedre stillede at have været en selvfølge, at deres børn kom enten i borgerskole eller privatskole. Af tabel 2 fremgår det klart at privat- og borgerskolerne af overklassen ansås for værende deres skoler. Der synes iøvrigt at være en tendens til, at den 'dannede stand' (her de højere funktionærer) i højere grad end 'selvstændige' lod deres børn søge privatskole eller latinskole. De 'selvstændige' havde derimod flere børn i borgerskolerne, hvis undervisning (betoning af realfag¹⁴⁾) nok også i højere grad var i overensstemmelse med standens behov.

Undervisningsforhold i Søndre byskolerne

Undervisningen i skolerne var inddelt i 6 klassetrin. Indtil 1901 gik de to første årgange i en 'forskole', inden de kom i den 'rigtige' skole (forskole undervisningen blev ofte varetaget af privatskoler). To gange om året var der optagelses- og oprykningsprøver, der havde den uheldige virkning, at der var niveauforskelle inden for hvert klassetrin. En egentlig afgangseksamen fandtes ikke, udskrivningen fandt sted når lærerne udfra en karakterbedømmelse skønnede at eleven havde opnået de krævede kundskaber. Var man ikke 'oversidder', hvilket syntes at have været ret normalt, var det i det 14. år, som regel efter konfirmationen. Der var undervisning 6 dage

om ugen. De ældste klasser (5.-6. klasse) undervistes om formiddagen fra kl. 8-12 og de yngste om eftermiddagen fra kl. 14-18¹⁵⁾.

Som det fremgår af den ugentlige timeplan, var undervisningen i Søndre byskolerne indtil 1901 kendetegnet var et lavt timetal og få 'læsefag'. Religionsundervisningen havde en høj prioritering i forhold til det samlede timetal. Hensigten med undervisningen var da også i høj grad at opdrage børnene til gode retskafne borgere i overensstemmelse med den kristne tro. For pigerne kom skolens opdragende funktion (husmoderrollen) også tydeligt frem gennem de mange timer i håndgerning, men det må ikke glemmes, at det i hverdagen var en social nødvendighed at kunne denne rolle.

Tabel 3. Undervisningsplan for Søndre byskolerne indtil 1901¹⁶⁾.

Fagene	Drenge					Piger			
	IV Kl.	III Kl.	III Kl.c	II Kl.	I Kl.	IV Kl.	III Kl.	II Kl.	I Kl.
Religion	3	3	4	3	2	3	3	3	2
Dansk	4	4	5	5	5	4	4	4	4
Retskrivning	3	3	3	2	2	2	2	2	2
Regning	3	4	4	3	4	3	3	3	4
Historie	3	2	1			2	2		
Geografi	2	2	1			2	2		
Skrivning	2	2	2	3	3	2	2	3	3
Sang	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Gymnastik	2	2	2	2	2	1	1	1	1
Haandgerning						4	4	3	3
I alt	24	24	24	20	20	25	25	21	21

I maj 1901 blev den nye skoleordning indført i Søndre byskolerne og som det fremgår af den nye ugeplan, med et betydeligt udvidet timetal og fagindhold, især for de ældste klasser. Det forøgede timetal er hovedsageligt gået til de to nye fag, naturkundskab (der ikke var et obligatorisk fag) og tegning, begge vigtige fag for den kommende generation af arbejdere i den mekaniserede industri. Arbejdsmarkedet var ikke tiltænkt pigerne, derfor kunne de også nøjes med færre timer i de nye fag, derimod var håndgerning stadig et af de vigtigste fag for pigerne. I forhold til den kommunale borgerskole, halted undervisningen imidlertid forsat bagefter. Her var undervisningen for drenge oppe på 36 timer for de ældste klasser og der undervistes ud over byskolens fag også i naturhistorie, matematik, engelsk og tysk¹⁸⁾

Tabel 4. Undervisningsplan for Søndre byskolerne efter gennemførelsen af den nye skolelov i 1901¹⁷⁾.

Søndagsklædte elever fra Søndre Dreng-Byskole opstillet i skolegården i 1900. Skolelægen sammenlignede i sin indberetning 1901 børnene i denne skole med børnene i betalingsskolen. »Ved disse Klasseundersøgelser falder det først og fremmest i Øjnene, at Børnene i Borgerpigeskoler betydeligt overgaar dem i Kommuneskolerne, ikke blot i Renlighed, tilfreds Udseende og Frejdighed, men ogsaa i Huld og Vægt«.

Det var dog ingen selvfølge, at den forbedrede undervisningsplan også skabte øget motivering hos børnene eller at de fik mere ud af undervisningen. Hertil var der mange årsager. Af direkte sammenhæng med skoleforholdene kan nævnes de konstant overfyldte klasseværelser med klassekvotienter på omkring 34-35 for de ældste klasser¹⁹⁾, et forhold der ikke kan have virket fremmende på undervisningen. Hertil kommer selve undervisningen og dens indhold, et emne der er så omfangsrigt, at jeg vil lade det ligge. Jeg vil dog ikke undlade at referere Adolf Rasmussens erindringer om hans skolegang i Søndre drenge-byskole omkring århundredskiftet, da de giver et levende indtryk af hele skolemiljøet og stemningen i skolen. Han skriver: »Jeg gik altså i Søndre skole i et halvt år. Jeg lærte meget i det halve år, ikke boglig viden, men hvordan man klarede sig bedst muligt i den fattige proletars verden ... Søndre skole var dengang et samlingssted for børn fra de fattige hjem. Det var lang tid, før Sandemose skrev Janteloven, men den var en realitet i den skole. Du skal endelig ikke tro du er noget, og nogle af lærerne fjøede til, du skal heller ikke tro at du nogen sinde bliver til noget. Jeg fik det indtryk, at det var en pine for lærerne, at de skulle undervise nogle beskidte, lusede og dumme proletarer, som alligevel ikke blev andet end havnesjovere eller brædebisser eller højt regnet skrældemænd«²⁰⁾

I lærerprotokollen kan denne beskrivelse genkendes, men set gennem lærernes øjne, flere lærermøder handler således om hvordan man skal imødegå børnenes tiltagende 'ulydighed' og 'mangel på høflighed'²¹⁾. Mange forældreklager viser, at børnenes 'ulydighed' er klaret ved omfattende brug af eftersidninger og voldsanvendelse²²⁾. Hvis disse midler viste sig utilstrækkelige, fandtes andre løsninger. Samme lærerprotokol viser, at der i perioden 1895-1905 blev anbragt 23 drenge på opdragelsesanstalt. Alt i alt en skolehverdag der ikke kan have virket ansporende på børnenes lyst til skolegang.

Men som jeg skal vise i næste afsnit, har de største hindringer for børnenes opfyldelse af skolens krav været deres egne sociale og materielle livssituation, der kom til udtryk gennem omfattende forsømmelser og skulkerier fra skolen.

Skolebørnenes forsømmelser

Børnene har forsømt meget, det viser selve statistikken. At det også har været et alvorligt problem for skolerne, vidner skolemyndighedernes om-

hyggeligt førte forsømmelseslister og de centrale myndigheders bestræbelser for at begrænse forsømmelserne om.

Tabel 5. Antal forsømte dage pr. elev pr. år for Søndre byskolerne 1896-1906²³⁾.

	Drenge			Piger		
	sygdom	anden lovlig grund	uden lovlig grund	sygdom	anden lovlig grund	uden lovlig grund
1896	7,21	0,68	1,16	7,64	1,29	0,73
1897	7,44	0,87	0,84	9,46	1,47	0,87
1898	6,99	0,94	0,73	8,14	1,27	0,98
1899	7,89	0,87	1,06	10,37	1,56	1,01
1900	9,08	0,98	1,00	11,78	1,65	1,14
1901	9,90	0,81	0,76	11,66	1,10	0,88
1902	7,73	0,77	1,00	9,52	0,96	0,62
1903	8,66	0,88	1,05	11,59	1,40	0,63
1904	8,30	0,70	0,83	8,70	1,00	0,63
1905	8,21	0,44	0,73	9,75	0,92	0,41
1906	7,33	0,56	0,53	8,39	0,96	0,39

Tabellen viser at man skelnede mellem lovlige og ulovlige forsømmelser. Ifølge et ministerielt cirkulære fra 1889 var lovlige forsømmelser »*Barnets Sygdom, smitsom Sygdom i Hjemmet, daarligt Vejr, ufremkommelige Veje, samt Fraværelse paa Grund af Konfirmationsforberedelser*«. Hertil kom de lokale skolemyndigheders ret til efter skøn, at afgøre om en forsømmelse var lovlig²⁴⁾. Om denne ret er anvendt i Århus vides ikke, da det ikke fremgår af skolekommissionens forhandlingsprotokol. Al anden forsømmelse var ulovlig forsømmelse.

Et samlet overblik over de *ulovlige forsømmelser* i den undersøgte periode, viser kun beskedne udsving, der generelt er for små til, at jeg tør vove nogen fortolkninger i detaljer, dog synes der at være tendens til fald efter århundredskiftet især hos pigerne. Men for hele årtiet 1896-1906 sker der ingen *klare* bevægelser.

For året 1901 har vi muligheden for at få et indblik i årsagerne til de ulovlige forsømmelser, idet der foreligger enkelte forsømmelseslister for Søndre byskolerne, hvor årsagen til forsømmelserne er angivet²⁵⁾. Listerne er ført månedsvis og er undersøgt for månederne september, oktober, november og december, for både piger og drenge. Årsagsangivelserne er de samme som går igen og lyder f.eks. »*Moderen syg*«, »*Moderen vaskede*«,

»Manglede Fodtøj«, »Skulle hjælpe sin Far«, »Skulkede« eller »Går med Aviser«. Det har derfor været muligt, at opdele forsømmelserne i forskellige hovedgrupper, der gør det lettere at danne sig et overblik over årsagerne²⁶⁾.

Drenge		Piger	
Skulkede	35,42 %	Hjemlige forpligtelser	21,64 %
Hjemlige forpligtelser	22,91 %	Moderen vaskede	18,66 %
Manglede fodtøj	10,42 %	Sygdom i hjemmet	17,91 %
Sygdom i hjemmet	7,29 %	Skulkede	13,43 %
Byplads	7,29 %	'Andet'	11,94 %
Ude at rejse	7,29 %	Ude at rejse	8,21 %
'Andet'	5,21 %	Byplads	5,97 %
Blev væk fra eksamen	4,17 %	Manglede fodtøj	2,24 %
100 %		100 %	

Hvis vi først ser på drengenes forsømmelser viser det sig, at hovedparten skyldes skulkeri, der må tolkes som et udtryk for, at de ikke brød sig om at gå i skole, samtidig må skulkeriet formodes at have foregået uden forældrenes viden. Om skulkeriet beretter Adolf Rasmussen: »*En ting som har bidt sig fast i min erindring, var at se, hvorledes de større børn klarede sig. De skulkede meget fra skolen. Så legede de en trækvogn for 15-20 øre for et par timer og drog ud til en skraldemødding for at samle ben og klude og jern ...*«²⁷⁾. Denne beskrivelse udtrykker meget præcist, at skolen endnu ikke havde nået en så central placering i drengenes hverdag, og at de endnu ikke var så disciplinerede, at de ikke kunne tage sig en 'skulkedag' fra skolen. Også grunden »*Blev væk fra eksamen*« er et godt udtryk for denne bevidsthed.

Det omfattende skulkeri lå også overlæreren ved Søndre drenge-byskole meget på sinde. I et brev til skolekommissionen den 28. september 1896 gør han opmærksom på det voksende problem med skulkeri og »*Drenge der løber om på Gader og Stræder*«. I flere tilfælde har enten pedellen eller politiet måttet hente børnene tidligt om morgenen før de var stået op for at bringe dem i skole. Som middel mod skulkeriet foreslog han derfor en temmelig utraditionel løsning, nemlig »*om der var et Sted i Byen, hvor saadanne Børn kunne anbringes og forplejes under Fornødent Tilsyn i kortere eller længere Tid efter som det fantes nødvendigt og hvorfra Børnene i fornødent Fald kunne bringes i Skole og atter vende tilbage*«²⁸⁾.

Det overlæreren med andre ord foreslog var oprettelsen af en slags interneringslejr for skulkende børn! Intet i kilderne tyder dog på at skolekommissionen har fulgt overlærerens forslag.

Hvis vi vender tilbage til undersøgelsen er det interessant og overraskende, at konstatere at børnenes hjemlige forpligtelser udgjorde en lige så stor forsømmelsesgrund som skulkeriet. For pigerne udgjorde grundene »Hjemlige forpligtelser«, »Moderen vaskede« og »Sygdom i hjemmet« alene 58 % af alle de ulovlige forsømmelser. Pigerne større hjemlige forpligtelser i forbindelse med sygdom i hjemmet, må også være forklaringen på at deres forsømmelser under 'anden lovlig grund' var væsentlig højere end drengenes. Samtidig var pigerne forsømmelser et ganske godt udtryk for familiens socialisering af pigerne til deres kommende kvinderoller som husmødre.

Hvor meget forpligtelser udtrykte en social nødvendighed er vanskeligt at afgøre. Det kan være næsten umuligt, at sætte grænsen mellem det traditionsbundne og vanemæssige i at børnene hjalp til i hjemmet og så en social nødvendighed, f.eks. som følge af at begge forældres udearbejde tvang en pige til at blive hjemme fra skole, for at passe en syg i familien. I denne forbindelse må det ikke glemmes, at børnene i kvarteret var tilflyttere fra landet, hvor børns arbejde var en selvfølge²⁹). Det der imidlertid kan fastslås er, at hjemmene i disse tilfælde havde et direkte ansvar for, at børnene ikke kom i skole og må som sådan være et udtryk for en højere prioritering af børnenes pligter i hjemmet end deres skolegang.

Et langt mere direkte udtryk for børnenes forsømmelser på grund af materielt dårlige kår er »manglende fodtøj«, der bedre end ord udtrykker mange hjemms sociale situation. Forsømmelser på grund af 'byplads' skal jeg senere vende tilbage til under afsnittet om børnearbejde.

Mulktering

I et forsøg på at begrænse de ulovlige forsømmelser blev forældrene idømt en mulkt d.v.s. en bøde når deres barn forsømte uden lovlig grund. Ved første forsømmelse var mulkten på 6 øre, som herefter blev fordoblet for hver måned der optrådte en forsømmelse, maksimum var dog 50 øre. Op gennem 80'erne og 90'erne udsendte ministeriet en række cirkulærer, der pålagde de lokale skolemyndigheder en øget kontrol med forsømmelserne og en strengere håndhævelse af mulkteringen³⁰). Fra 1893 krævedes der f.eks. specifikation af grunden til forsømmelsen og i 1899 blev mulktbelø-

bet fordoblet. Hensigten var klart, at man ønskede en stadig fastere håndtering af skolepligten og dermed placering af skolen som et centralt led i børnenes socialisering og hverdag, der var en forudsætning for en kommende disciplineret og homogen arbejdskraft.

Tabel 6. Idømte mulktter (kr.) for Søndre drenge-byskole for årene 1896-1906³²⁾.

	Betalt frivilligt	opkrævet af politiet	afsonet	»uerholdelige«
1896	12,11	30,40		
1897	24,84	29,54		
1898	24,93	25,44		
1899	31,89	39,27		
1900	28,65	43,96	1,99	0,96
1901	74,99	41,00	18,50	
1902	53,72	104,59	3,18	0,36
1903	45,59	97,17	35,50	12,37
1904	32,23	186,96		
1905	27,40	41,86	7,50	0,75
1906	19,48	30,63		16,75

Tabel 6 over idømte mulktter viser klart, at mulkterne har været upopulære hos forældrene. Under halvdelen af mulkterne blev betalt frivilligt, en tendens der blev markant efter mulkternes fordobling i 1901³¹⁾.

Fra dette år steg også tilfælde, hvor skolemyndighederne helt måtte opgive at kræve visse beløb ind og hvor forældrene endda måtte 'sidde' mulkterne af. Det kan ikke afvises at den manglende betalingsvillighed i mange tilfælde havde baggrund i økonomiske årsager, men set i sammenhæng med at mange forældre bevidst holdt deres børn hjemme, syntes det snarere at udtrykke en 'protest' mod både mulkteringen og skolens stigende krav på at råde over deres børns tid.

Mulkteringen kan derfor ikke have virket befordrende på et godt forhold mellem skole og hjem, for som lærer M. Christensen, Vejle også rigtigt udtrykker det »*Det Hensyn man fra Skolen viser Forældrene, består nemlig væsentlig i, at man holder dem a jour med, hvor mange Dage deres Børn skulker. Dermed er i mangfoldige Tilfælde alt Samarbejde mellem de to Parter færdigt*«³³⁾.

Børnenes sundhed

Børnenes forsømmelser på grund af sygdom udgjorde som vist i tabel 5 langt den største del af de samlede forsømmelser. Selvfølgelig har en mindre del baggrund i falske sygdommeldinger, nogle har sikkert faldet for fristelsen til at melde deres barn syg for at undgå mulktning, men generelt er der ingen grund til at betvivle rigtigheden af sygeforsømmelsernes store omfang.

Hvis man ser på hele perioden 1896-1906 kan der ikke spores klare tendenser af hverken fald eller stigning, udviklingen er derimod karakteriseret ved store svingninger fra år til år. En lægeindberetning sandsynliggør at de høje sygeforsømmelser i årene 1900 og 1902 skyldtes en hård epidemi af kopper og mæslinger »*hvor gjentagne Gange over 1/3 af Klassen var fraværende*«³⁴⁾. Ud fra sygeforsømmelserne alene må man derfor konkludere, at i ti-året 1896-1906 var sundhedstilstanden blandt børn ikke blevet forbedret.

I 1899 blev der af kommunen ansat to læger, der skulle have tilsyn med de kommunale skoler. Fra disse tilsyn foreligger der to indberetninger fra 1901 og 1902, som jeg vil gennemgå nærmere, da de er et markant vidnesbyrd om sundhedstilstanden blandt arbejderbørn i Århus omkring århundredskiftet³⁵⁾.

I sin beretning fra Søndre byskolerne indledte lægen med at bemærke, at der fra forældrenes side havde vist sig nogen modvilje mod at få deres børn undersøgt og han skønnede, at årsagen var at finde i »... *en høj Grad af Urenlighed af forskellig Slags og manglende eller usselt Undertøj, der ikke ønskedes afdækket*«. Om selve undersøgelsen konkluderede han: »*Ved disse Klasseundersøgelser falder det først og fremmest i Øjene at Børnene i Borgerpigeskolen betydeligt overgår dem i Kommuneskolerne, ikke blot i Renlighed, tilfreds Udseende og Frejdighed, men også i Huld og Vægt*«. Lægen der undersøgte børnene i Nørrebro byskole og Borger-skolen havde i sin beretning konkrete tal for disse påstande³⁶⁾:

Nørrebro byskole		Borgerskolen	
Gennemsnitsalder	7,2 år	Gennemsnitsalder	7,2 år
Højde	116,9 cm (44,7 tommer)	Højde	121,1 cm (46,3 tommer)
Vægt	21,9 kg (43,8 pund)	Vægt	23,250 kg (46,5 pund)

Selv om resultaterne taler for sig selv, refereres her lægens kommentarer, da de er et godt udtryk for mange af datidens lægers dybe sociale engagement og forståelse for arbejderklassens kår: »*Her have vi saaledes i de nøgne Tal et Fingerpeg i Retning af, hvor betydningsfuldt det er for Børn, at opvokse i nogenlunde gode sociale Forhold, og der ligger heri efter min Mening en kraftig Opfordring til at søge for Skolerne at skaffe Byskolernes Børn saa gode materielle Vilkaar som vel muligt, saaledes bl.a. ved i en saa stor Udstrækning som muligt at skaffe dem nærrende Kost især paa den Tid af Aaret, hvor Forældrene ere uheldigst stillede i økonomisk Henseende*«.

Ved undersøgelsen af børnenes sygdomme nævnte begge læger en lang række almindeligt forekommende sygdomme: Øjenlågskatar, kirtelsyge, blodmangel, »*en uendelighed af daarlige Tænder og svuldne Mandler*«, hudsygdomme, hovedpine og svimmelhed, øreflod m.v. Med hensyn til øreflod nævnte lægen fra Søndre byskolerne, at »*desværre høre Øreflod til de Symptomer, som det er vanskeligt at faa Hjemmet til at søge Hjælp for, Forældrene tro at det vil skade at standse det*«. Også lægen der undersøgte børnene i Nørrebro byskole var klar over problemet med forældrenes manglende forståelse for børnenes helbred: »*Det kan med sikkerhed siges, at deres Sygdom ikke ville være blevet behandlet, hvis ikke Forældrenes Opmærksomhed var blevet vagt gennem Meddelelse fra Skolelægen*«.

De to lægerapporters indhold vidner med al tydelighed om, at børnenes mange sygdomme var *mangelsygdomme*, der først og fremmest var udtryk for en *generel dårlig sundhedstilstand* som følge af mangelfuld kost og elendige levevilkår. Forældrenes tilsyneladende manglende forståelse for deres børns sundhedstilstand er direkte udtryk herfor, børnenes sygdomme var så almindelige, at mange troede det 'hørte med' til barndommen.

Skolebespisning

Som nævnt var en af lægernes konklusioner, at det var nødvendigt, at sørge for bespisning af dårligt stillede forældres børn. En sådan ordning havde allerede siden 1889 fungeret i Søndre drenge-byskolen, initiativtagerne havde været 'Komiteen for Understøttelse af trængende og arbejdsløse Personer', der gennem indsamlinger og kommunal støtte kunne bespise trængende børn i vinterhalvåret, med varm mad 6 dage om ugen, og mindre trængende 3 dage om ugen³⁷).

Et spørgeskema fra 1899 med formålet, at klarlægge behovet for skolebespisning viser at behovet har været stort³⁸⁾. 5,7 % af børnene svarede, at de højest fik varm mad 3 gange om ugen, 1,3 % fik aldrig varm mad. I alt 24,8 % påregnedes »under Hensyn til Forældrenes økonomiske Stilling« at ville deltage i skolebespisningen.

Den officielle statistik viser, at der i perioden 1896-1906 i hver af Søndre byskolerne bispistes mellem 250 og 325 'fattige' børn, som de betegnedes i byrådsforhandlingernes statistiske tillæg. Århus kommune erkendte med andre ord, at ca. 25 % af Søndre byskolernes elever kom fra fattige hjem³⁹⁾.

Skolebespisningen var med andre ord ikke blot et 'tilskud' til børnenes ernæring, men for mange en direkte nødvendighed for opretholdelsen af deres fysiske tilstand og sundhed og dermed forudsætningen for at de i forhold til skolen, var i stand til at udnytte deres evner.

Børnenes erhvervsarbejde

»Det vrimlede med bydrengene over hele byen. Hver forretning havde en eller flere ... det var betydeligt billigere at købe en fladvogn og holde to bude til at trække, og det var rent utroligt hvor stort et læs, en sådan fladvogn kunne have«.

Tabel 7. Børns arbejde uden for skolen i årene 1899 og 1906⁴¹⁾.

	Samlet	Drenge	Heraf på		Piger	Heraf på	
			Fabrik	Byplads		Fabrik	Byplads
1899							
Pct. af alle elever	32,9	47,1	23,1	76,9	22,0	7,2	92,8
Pct. af alle over 12 år	50,2	69,7	26,4	73,6	32,55	9,4	90,6
1906							
Pct. af alle elever	32,6	42,1	8,4	91,6	23,8	2,2	97,8
Pct. af alle over 12 år	52,4	65,0	14,7	85,3	40,34	4,2	95,8

Sådan skildrer Erik Christiansen gadebilledet i Århus omkring århundredskiftet⁴⁰⁾ og det kan ikke have været helt forkert, hvis man sammenholder skildringen med statistikken over børnearbejde. Tabel 7 afslører at børns arbejde uden for skolen var meget almindeligt, 1/3 af alle børn i Søndre byskolerne havde arbejde.

Hvis man ser på den samlede udvikling fra 1899 til 1906 er der kun tale om et ubetydeligt fald. For børn over 12 år var der endda tale om en stigning, hvilket er overraskende, da det netop var de ældste klasser der havde fået den største ugentlige timeforøgelse i skolen. Tabellen viser også, at det især var blandt drenge, at erhvervsarbejde var udbredt, hele 2/3 af alle drenge over 12 år havde arbejde. Pigerne arbejdede væsentligt mindre, men som allerede vist, havde de større huslige forpligtelser, det er i den forbindelse uforklarligt, hvorfor pigernes erhvervsarbejde stiger kraftigt i perioden, mens drengenes falder.

Tabel 8. Den daglige arbejdstid for børn med erhvervsarbejde i 1906⁴²⁾.

	2-3 timer	4-6 timer	over 6 timer
Drenge	13,1%	81,9%	5%
Piger	22,2%	71,9%	6%

Som det fremgår af tabel 8 havde største parten af børnene en arbejdstid på mellem 4 og 6 timer, hvis man regner med en arbejdsuge på 6 dage, bringer det den ugentlige arbejdstid op på mellem 24 og 36 timer. Hvis vi hertil lægger den ugentlige skoletid, der for de ældste klasser er på 28-30 timer, når vi op på en samlet arbejdsdag på mellem 9 og 11 timer for børn under 14 år.

At det var arbejderklassens børn der arbejdede afslører et hurtigt blik på tallene for Borgerskolen, her havde i 1906 kun 5,7 % af børnene arbejde, hvoraf de 72 % havde en arbejdstid på 2-3 timer og 18 % på 4-5 timer.

Ser man på selve arbejdets indhold fremgår det klart, at fabriksarbejde var på kraftigt retur. Det skal ses på baggrund af børnearbejdets dalende betydning i industrien og modstanden i arbejderbevægelsen, som konkret kom til udtryk i den nye børnebeskyttelseslov i 1901, der strammede reglerne for børns anvendelse i fabrikker⁴³⁾. Kun i tobaksindustrien var børnearbejdet fortsat udbredt, således var hele 47 % af de drenge, der var beskæftigede i fabrikker i 1906, ansat ved byens tobaksfabrikker.

Børnebeskyttelsesloven greb kun ind overfor det industrielle børnearbejde, tallene viser da også, at faldet i børns fabriksarbejde blot modsvarede af en tilsvarende stigning i antallet af 'bybude', der i forvejen var langt den almindeligste form for børnearbejde. De mindre børn der gik i skole om eftermiddagen var som regel 'mælkedrenge' om formiddagen. Ifølge overlæreren ved Søndre drenge-byskole var det et hårdt job: *»De skulle møde udenfor Byen om Morgen kl. 6 eller 7 Sommer og Vinter og komme først Hjem henad Middagstid, om Søndagen kl. 10 Formiddag. I Sommertiden komme de i Reglen søvnige og trætte i Skole efter at have løbet om hele Formiddagen«*⁴⁴⁾.

At det omfattende erhvervsarbejde var skadeligt både for børnenes helbred og skolegang er klart, at det også var et stort problem for skolerne fremgår af overlærerens kommentarer: *»Med hensyn til navnlig de store Dreng i saa stort Antal (285) bruges paa Bypladser, da maa Skolen anke over at Drengenes ideelige Færden paa Gaderne har en skadelig Indvirken paa dem ligesom det ogsaa hyppigt sker, at Børnene overbebyrdes (kørsel med Trækvogn) eller først kommer sent Hjem om Aftenen, hvilket atter hindrer dem fra at møde velforberedte i Skolen – I det hele er Bypladserne Skyld i, at det Hjemmearbejde, Skolen maa forlange af sine Elever, mer og mer forsømmes«*.

Danmarks Lærerforening fremlagde i deres undersøgelse en noget mere nuanceret forståelse af børnearbejdets status: *»et Gode for Hjemmet, for saa vidt Barnet tjener sig maaske endog baade Kosten og en lille Maanedsløn, men absolut til skade for Skole og Barnet selv«*⁴⁵⁾. Der er ingen grund til at formode, at indtægten ved børnenes erhvervsarbejde gik til personlige fornøjelser, tværtimod indgik den som en naturlig del af mange familiers samlede indtægt. Danmarks Lærerforening oplyser, at flertallet af bydrengene i København havde mellem 2 og 3 kr. i ugeløn i 1899, pigerne mellem 1 og 2 kr.⁴⁶⁾, et beløb der nok har været noget lavere i provinsen. Erik Christiansen oplyser, at han fik 2 kr. om ugen som mælkedreng i begyndelsen af dette århundrede⁴⁷⁾. Ifølge Knud Damgaards beregninger lå ugelønnen i 1897 i købstæderne på mellem 16 og 18 kr. for henholdsvis ufaglærte og faglærte⁴⁸⁾. Det vil derfor ikke være helt forkert at antage, at børnenes indtægter udgjorde henved 10 % af familiens samlede indkomst.

»Vi havde ikke Arbejde fordi vores Forældre syntes det var godt, men fordi det var nødvendigt, og vi afleverede selvfølgelig pengene hjemme, i hvert fald så godt som dem alle sammen, men vores Drikkepenge, dem fik

vi lov til selv at beholde«⁴⁹). Sådan udtrykker Thorvald Thomsen fra Vejle nødvendigheden af hans job som bydreng. En gennemgang af de mange breve fra forældre, der søgte skolekommissionens tilladelse om udskrivning af deres børn fra skolen giver også indtrykket af, at for mange familier var børnenes indtægt en nødvendig del af familiens samlede indtægt. Baggrunden for ansøgningerne var som regel, at de pågældende børn var 'oversiddere' og derfor var tvungent til at gå i skole endnu et halvt år efter konfirmationen. I så godt som alle brevene angives kravet om udskrivelse med, at børnenes hjælp i hjemmet var nødvendigt, eller at det var påkrævet, at børnene fik sig en læreplads til hjælp for økonomien i hjemmet. Af kommissionens behandling af sagerne fremgår det i øvrigt, at en stor del af ansøgningerne blev afvist med begrundelse i dårlige eksamenskarakterer. Her skal blot refereres to typiske eksempler på ansøgninger. I 1897 anmodede en far om udskrivning af hans søn Valdemar: *»da jeg som kun har hvad jeg kan fortjene som Arbejdsmand meget haardt kan behøve at tage alle Indtægter i Betragtning for at komme igennem og i særdeleshed nu til Winter, da Daglønnen jo saa er mindre«*. Den 9/2 1902 anmodede en arbejdsmand skolekommissionen om at få sin datter udskrevet: *»Foruden Betty har jeg 4 ukonfirmerede Børn Hjemme, og da jeg i de senere Aar oftere har været arbejdsløs, har det været svert for mig, at skaffe det nødvendige til Familiens Underhold. Det er mig derfor i høj Grad magtpaaliggende at Betty kunne faa en Plads, hvor hun kunne tjene Opholdet til sig selv«*⁵⁰).

Om børnenes erhvervsarbejde må man derfor konkludere, at det har været normen at arbejde og det i et sådant omfang, at arbejdstiden udgjorde en lige så stor del af børnenes hverdag som skolegangen. Et forhold der var til stor skade for skolearbejdet og barnet selv. Samtidig var børnenes arbejde for mange familier en social nødvendighed.

Forholdet mellem skole og hjem

Som påpeget i afsnittene om børnenes forsømmelser og erhvervsarbejde, har de i høj grad handlet om forholdet mellem skole og hjem, mellem skolens interesser og hjemmets sociale behov.

Skolens interesser kom klart til udtryk på et lærermøde i 1905, hvor undervisningen var til diskussion⁵¹). Her var man enige om, at hvis den forbedrede undervisning skulle slå igennem, var det nødvendigt med en holdningsændring hos forældrene. For som en af lærerne bemærkede »...

Lærerpersonalet ved Søndre By-Drengeskole i 1902. Adolf Rasmussen skriver i sine erindringer: »Jeg fik det indtryk, at det var en Pine for Lærerne, at de skulle undervise nogle beskidte, lusede og dumme Proletarunger, som alligevel ikke blev andet end Havnesjovere eller Brædebisser eller højt regnet Skrældemænd«.

der gaves ikke Lejlighed til Hjemmearbejdet, dels fordi Børnene ikke havde tid, dels fordi der var saa faa Forældre, der havde Interesse for, at Børnene bestilte noget Hjemme, idet man mente, at Skolearbejdet blev Lærers Sag«. En anden lærer gjorde opmærksom på nødvendigheden af, »at Forældrene burde bringe Ofre for en god Undervisning, nemlig Opgivelsen af Byplads og ganske særlig interessere sig for Børnenes Hjemmearbejde, da alt, som Forholdene nu er, hvilede paa Læreren. En udvidelse af Undervisningen kunne ikke, som Forholdene nu er, med nogen Sikkerhed paaregnes at ville føre til det ønskede Maal«. Det lærernes beklagelser i virkeligheden udtrykte var, at overfor forældrenes nedarvede frihed til at råde over deres børns opdragelse og tid, havde skolen endnu ikke retfærdiggjort sin berettigelse i forældrenes bevidsthed. Dermed er ikke sagt at forældrene ikke anså skolegangen for nødvendig, men en lang række forhold peger i retning af, at holdningen hos mange forældre, måske ikke var direkte fjendtlig, men alligevel udtrykte en ligegyldighed og

manglende forståelse for skolegangens betydning for udviklingen af deres børn. Den manglende betalingsvillighed med hensyn til mulktningen og de mange forældrebreves grundholdning, at skolen skulle 'overstås' så barnet kunne få sig en læreplads, viser dette. Og ikke mindst den 'frimodighed' som mange forældre tilsyneladende udviste ved bevidst at lade deres børn blive hjemme, var udtryk for, at den fastsatte skoletid var mere end man ville/kunne undvære børnene til.

En retfærdig bedømmelse af forældrenes holdning til skolen kræver imidlertid også, at den sættes i sammenhæng med familiens sociale og materielle situation. Som allerede påvist var det for mange forældre nødvendigt at børnene havde arbejde og skolen måtte i denne sammenhæng blive en faktor, der berøvede børnene den tid, hvor de ellers kunne have arbejdet. Set i dette perspektiv er der intet at fortænke forældrene i, når børnenes arbejde prioriteres fremfor skolen.

Skolens stigende samfundsmæssige betydning, medførte for byskolen en klar faglig forbedring af undervisningen. 1899-lovens gennemførelse i Århus skolevæsen betød nye fag og flere ugentlige undervisningstimer. For arbejderklassens børn der gik i Søndre byskolerne var det ensbetydende med et øget krav fra skolen om aktiv deltagelse og forberedelse til undervisningen og dermed også skolegangens større betydning i børnenes hverdag. Om børnene var i stand til at honorere og acceptere denne udvikling afhang af deres sociale og kulturelle livsvilkår. Undersøgelsen afslørede, at disse for utroligt mange børn på *ingen måde* udgjorde de nødvendige forudsætninger for, at børnene kunne opnå det udbytte som undervisningen lagde op til. Alene skolens boglige krav og lærernes autoritære undervisningsmetoder må have udgjort en kulturel barriere, der var svær at bryde. Børnenes mange sygdomme og skolebespisningens omfang viser, at en hel elementær forudsætning som børnenes sundhed og tilstrækkeligt med varmt mad ikke var en selvfølge for mange børn i Søndre byskolerne. Denne dagligdag viste sig gennem et højt forsømmelsestal på grund af sygdom. Gennemgangen af forsømmelserne afslørede også en direkte sammenhæng mellem erhvervsarbejde og skolefravær. Baggrunden skal søges i arbejderklassens dårlige levevilkår, der nødvendiggjorde, at omkring $\frac{1}{3}$ af alle børn i Søndre byskolerne havde arbejde, og for mange i et sådant omfang, at bypladsen var en lige så væsentlig del af hverdagen som skolen. I sådanne tilfælde udgjorde skole- og arbejdstid en samlet arbejdsdag, der i praksis umuliggjorde forberedelserne til skolen og overhovedet satte store begrænsninger for, at børnene havde muligheder for at lege og leve som

børn efter deres alder. En livssituation og mangel på fritid, som mange børn sikkert har søgt at kompensere for, gennem omfattende skulkerier fra skolen.

Undersøgelsen påpegede også forældrenes medansvar i en stor del af børnenes skoleforsømmelser, gennem beslaglæggelsen af børnenes skoletid til hjemlige forpligtelser. Herved gav forældrene udtryk for at de endnu mente, at have råderet over prioriteringen af deres børns tid. Skolereformen kan derfor ikke have undgået at virke som en direkte udfordring til forældrene.

At børnenes arbejde, forsømmelser og hjemmets holdning til skolen var et alvorligt problem for lærerne og undervisningen er givet, men kilderne vidner også om, at skolemyndighederne ofte ikke kunne/ville forstå baggrunden herfor, tværtimod blev mulktningen praktiseret med fast hånd. Indrømmelserne skulle komme fra hjemmet.

En samlet konklusion må derfor blive, at skolen trods forbedringer, endnu ikke omkring århundredskiftet havde opnået en central placering i mange børn og forældres bevidsthed og hverdag. I forhold til arbejdet, prioriteredes skolegangen fortsat lavt og må overordnet tages som udtryk for en endnu ikke løst modsætning mellem skoleinteresser og børnenes/hjemmets sociale livssituation. En modsætning der kun grundlæggende kunne løses gennem en forbedring af de dårligt stilledes levevilkår.

Noter

1. Hans Sejrholte: Folkeskolen. Aarhus gennem Tiderne Bd. 3. Kbh. 1941 s. 207ff.
2. Hans Sejrholte s. 204ff.
3. Århus Byråds Forhandlinger 1900. Tillæg s. 170.
4. Regnar Knudsen: Private Skoler. Aarhus gennem Tiderne Bd. 3. s. 184ff.
5. Leo Andersen og Katrin Hjort: Den danske folkeskoles udvikling frem til 1958. Århus 1975. s. 142.
6. Århus Byråds Forhandlinger 1900 s. 218.
7. Leo Andersen og Katrin Hjort s. 146.
8. Vagn Skovgaard Petersen: Dannelse og demokrati. Kbh. 1976. s. 349.
9. Elisabeth Dahlerup Farah og Johanne Schmidt: Frederiksbjerg ca. 1870-1900 (speciale) Århus 1981. s. 61 og 72f.
10. Som kildegrundlag er anvendt 'Lister over skolepligtige børn i Århus kommune' (Århus skolevæsenes arkiv, Erhvervsarkivet) for året 1900, der indeholder fortegnelser over skolepligtige børn og deres forsørgeres stilling og bopæl ordnet alfabetisk efter gadenavn. Undersøgelsen er foretaget ved at udvælge hvert 10. barn i alle skoledistriktets gader, herved når man op på at undersøge 395 børn, hvoraf de 209 gik i Søndre Byskolerne, hvilket svarer til en undersøgelsesprocent på ca. 10 % (det samlede elevtal er på 2060 i

- 1900) Undersøgelsen skulle derfor give et ganske præcist billede af den sociale fordeling i de to skoler.
11. Prisen på en friplads fremgår af et brev fra Århus Byråd til skolekommissionen d. 23/11 1895. Skolekommissionens korrespondancesager for året 1895. Århus skolevæsens arkiv. Kontingentet for Borgerskolen er anført i Århus Byråds Forhandlinger 1895. Tillæg s. 113.
 12. Skolekommissionens korrespondancesager for året 1896.
 13. Erik Christiansen: Gennem Århus i træsko. Århus 1967. s. 12.
 14. Chr. Buur: Aarhus Skolevæsen gennem 80 år 1849-1929. Århus 1930. s. 121.
 15. Oplysningerne bygger på Forhandlingsprotokol for Lærerne ved Søndre Byskole 1881-1907. Århus skolevæsens arkiv.
 16. Undervisningsplanerne er trykt i Chr. Buur s. 68 og 121. Den ekstra tredje klasse (III kl.c.) er en hjælpeklasse. Undervisningsplanen for de to forskoler synes ikke at eksistere.
 17. Det skal bemærkes at den i 1899-loven krævede 7. klasse først bliver indført i 1907. Almenskoleloven af 1903 når først sin endelige form i Århus skolevæsen i 1912. Se Chr. Buur s. 130f og 163f.
 18. Chr. Buur s. 121.
 19. Århus Byråds Forhandlinger. Tillæg 1896ff.
 20. Adolf Rasmussen: En proletardrengs erindringer. Århus Stifts årbøger 1974. Århus 1975. s. 80.
 21. Forhandlingsprotokol for lærerne ved Søndre Byskole d. 23/2 1893, 18/9 1901, 24/9 1902 og et lærermøde uden dato i 1904.
 22. Det fremgår af et brev fra overlæreren til skolekommissionen, at forældrene klager over volden, men også over at børnene kommer for sent til deres bypladser når de skal sidde efter. Skolekommissionens korrespondancesager 1902. Klager fra forældrene fremgår også af Forhandlingsprotokol for skolekommissionen 1884-1906, Århus skolevæsens arkiv, under møderne 21/12 1898 og 11/6 1900.
 23. Tallene er udregnet på baggrund af det samlede antal forsømmelsesdage for alle elever og bygger på oplysninger fra Århus Byråds Forhandlinger. Tillæg 1896ff.
 24. Gunhild Nissen: Bønder, skole og demokrati. Kbh. 1973. s. 205 n. 9 og s. 207.
 25. Skolekommissionens korrespondancesager 1901.
 26. Undersøgelsen bygger på 96 tilfælde af forsømmelser hos drenge og 134 tilfælde hos pigerne. Kategorien 'Andet' dækker over grunde som 'Grundet ubestemt', 'Var til begravelse'.
 27. Adolf Rasmussen s. 77.
 28. Skolekommissionens korrespondancesager for året 1896.
 29. Gunhild Nissen s. 213ff.
 30. Gunhild Nissen s. 224.
 31. Fordoblingen af mulktterne blev først gennemført i byskolerne i Århus år 1901. I borgerskolen mulkteredes der ikke. Århus Byråds Forhandlinger. Tillæg 1896ff.
 32. Århus Byråds Forhandlinger. Tillæg 1896ff. Mulktterne for pigerne er ikke medtaget da de viser samme udvikling.
 33. M. Christensen var lærer i Vejle omkring århundredskiftet. Citeret efter Ida F. Ferdinand og Bodil Thomsen: Byens børn. Århus 1982 s. 99.
 34. Lægeberetningen findes i Skolekommissionens korrespondancesager 1901.

35. Lægeberetningerne findes i skolekommissionens korrespondancesager for årene 1901 (samme som i note 34) og 1902.
36. I undersøgelsen skelnede lægen ikke mellem piger og drenge, resultaterne er derfor gennemsnit af piger og drenge. Til sammenligning kan det oplyses, at højde og vægt i 1977 for 7 årige piger var 123,38 cm og 23,730 kg. For drenge var højden 124,12 cm og vægten 24,767 kg. (Ugeskrift for læger nr. 24/82. Else Andersen m.fl.: Højde og vægt hos danske børn.)
37. Chr. Buur s. 142f og Århus Byråds Forhandlinger. Tillæg. 1902 s. 110.
38. Skolekommissionens korrespondancesager for året 1899.
39. Århus Byråds Forhandlinger. Tillæg. div. årg. Skolernes elevtal svinger omkring 1000 i hver skole.
40. Erik Christiansen s. 21.
41. Resultaterne gælder kun for Søndre Byskolerne. Udregningerne for 1899 bygger på Danmarks Lærerforenings undersøgelse: 'Oplysning om Skolebørns Arbejde uden for Hjemmet. Kbh. 1899. 1906 resultaterne bygger på en lokal undersøgelse 'Børns Arbejde uden for Hjemmet' som findes i Skolekommissionens korrespondancesager 1906.
42. Resultaterne bygger på samme lokale undersøgelse. Arbejdstiden for 1899 er ikke nævnt, da de har en anden timeinddeling og derfor ikke er sammenlignelige.
43. Ebbe Marklund Pedersen: Det industrielle børnearbejde i Danmark 1870-1900. Speciale, Århus 1979 s. 74ff.
44. Medfølgende kommentar til den lokale børnearbejdeundersøgelse.
45. Danmarks Lærerforening s. 31.
46. Danmarks Lærerforening s. 13.
47. Erik Christiansen s. 38.
48. Knud Dalgaard: Arbejderklassens økonomiske Kaar i Danmark i de sidste 50 år. Kbh. 1926 s. 116.
49. Citeret efter Ida F. Ferdinand og Bodil Thomsen s. 123.
50. Kommissionens behandling af sagerne fremgår enten direkte påførte notater på selve brevene eller af skolekommissionens forhandlingsprotokol. De refererede breve findes i skolekommissionens korrespondancesager for årene 1897 og 1902.
51. Forhandlingsprotokol for lærerne ved Søndre Byskole d. 6. februar 1905.